

KULTURHISTORISK LEKSIKON

KLNM BD 4

Finnmark:

281

Finnmark (vn. Finnmark f.) I vikingtid og middelalder omfattet F. langt mere enn det nåværende F. fylke. F. var navnet på hele det store, øde land nord og øst for Hålogal., de store skog- og fjellviddene som strakte seg tvers over Nord-Skand. fra norskekysten til Hvitehavet. Etter gammel oppfatning dannet Malangen grensen ved havet i vest. *Dá er fjordr er Malangr heitir, hann skilr Finnmark vid bumenn*, heter det i et Rimbegla-hdskr. (se AI III, s. 6). "Búmennene" var de fastboende nordmenn med en helt annen levevis enn F.s reinnomader. Etnisk ble imidlertid grensen forskjøvet nordøstover allerede i vikingtiden, i hvert fall i kystdistriktene; for oldfunn viser fast bosetning av nordmenn helt opp til Vannøy (nordligst i Troms fylke). Allerede oldtidens og folkevandringstidens forf. (Tacitus, Ptolemaios, Orosius, Jordanes m.fl.) hadde visse forestillinger om F., men den første autentiske beretning er å finne i det geogr. verk Alfred den store av Engl. lot sette sammen omkr. 890-900 (vesentlig en bearbeidelse av Orosius). Kongens hjemmelsmann for opplysningene om No. er håløyghøvdingen Ottar (ags. Othere), som bodde "lengst nord av alle nordmenn". Hans ut-

sagn samsvarer med de arkeol. funn, at nordmennes beite og pløyeland utelukkende ligger ved kysten; østenfor og ovenfor det bebodde land er ville ødemarker der finnene bor. Ottar seilte selv nordenom denne ødemark, rundet Nordkapp, fortsatte fire dager mot øst, deretter fem dager mot syd - altså inn i Hvitehavet - før han ankret opp i *bjarmenes land*. Iflg. Egils saga (kap. 14) omfattet F., nesten hele det øvre (dvs. indre) landet like langt sørøst som Hålogaland det ytre landet". Samme kilde oppgir at F. har grenser til, og ligger "ovenfor" Jemtl., Helsingl., Kvenl. og Karelen. "Eiglas Finmark omfatter således næsten hele Kolahalvøen, de finske (kvænske) lappmarker, hele det nuværende Finmark fylke, og i Troms fylke omtrent hele fastlandet sydover til Malangen, i resten av Troms og i Nordland fylke det indre langs Kjølen liggende land indtil Namdalen og Jemtland, endelig alle de svenske lappmarker fra og med Åsele. Grænsen i Jemtland gikk betydelig lenger mot syd end nu, nemlig *vestr or Lenglingslidum* (nu Finliene) *ok sua nordr til Straums* (Stöms sn i det nordøstlige Jemtland)" (Finmarkens pol. hist. s. 11). På dette svære område streifet reinnomadene om med sine tamreinflokker. De drev jakt og fiske, egg- og fjærsanking, sel-, hval- og hvalrossfangst. *Finner* er det eldste navn på dette folk (s. *Finnar*). På Kolahalvøya, hvis gamle navn er Ter, kaltes innbyggerne for *terfinner*.

At F. hørte med til No.s rike var gammel oppfatning. Ottars Nordweg omfatter også F. *Historia Norvegiae* (s.d.) kjenner ikke navnet F., men opplyser at Hålogal. strekker seg nordover *juxta locum Wegestaf, qui Biarmoniam ab ea dirimit*. Her er det altså tale om et sted, *Vegestav* (*Vegistafr, Ægisstafr*), som ligger på grensen mellom No. og bjarmenes land dvs. på Kolahalvøyas øst- el. sydkyst. Den såkalte "legendariske Olavssaga" (jfr. *Oláfs saga hins helga*, utg. O. A. Johnsen, Kra. 1922, s. 27) og *Odd munks saga* om Olav Tryggvason oppgir også *Vegestav* som No.s grense mot nordøst. Et lovhandskr. fra slutten av 1300-tallet omtaler "Vegestav der Norge slutter" (GKS 3261 4⁰). Stedet kan ikke lenger påvises, men er muligens identisk med forberget *Svjatoi nos* (s. nærmere i *Finmarkens pol. hist.* s. 17 ff.).

Lenge før No. ble samlet til ett rike sto finnene i avhengighetsforhold til de nordno. høvdingene i Hålogal. og måtte betale skatt til dem. Ottar forteller, at

finnskatten utgjorde hans største inntekt. De fornemste finner betalte årlig 15 mårskind og 5 reinskinn, 1 bjørnefell, 10 sekker fjær, 1 kjortel

283

av bjørne- el. oterskinn og 2 skipsreip av hvalross- og selhud. Når det kunne dreie seg om så store kvanta, er det forståelig at håloyghøvdingenes makt i høy grad var grunnnet på *finnferden*. Finnferden omfattet både retten til å hente finnskatten og til å *eiga finnkaup* dvs. kjøpe opp finnvarer (*finnfé*), vesentlig de samme produkter som skatten omfattet. Handel og skattlegging gikk hånd i hånd, leilighetsvis også regulære plyndretokter. Finnferdene må imidlertid ikke ses isolert, men i sammenheng med Bjarmlandsferdene, d. e. handelsferder til karelenes land ved hvitehavskysten. Her kjøpte nordmennene opp pelsvarer, skinn av bever, sobel og fremforalt gråvare (ekornskinn) (se *Bjarmer och Bjarmaland* og jfr. *Birkarahandel* og *Birkarlaskatt*). Det fremgår av Ottars beretning at håloygene drev innbringende handel med alle de kostelige varer de skaffet seg ved finnferd og Bjarmlandsferd. Skinnvarene var ettertraktet av storfolk over hele Eur., og Ottar førte selv sine varer sydover til markedene i *Skiringsal* og *Heidaby*. Denne høvdinghandelen med finnvarer skapte grunnlaget for det håloygske jarleriket, som i slutten av 800-årene konkurrerte med Harald Hårfagre om erobring og samling av Norge. Det ble Harald som vant land og rike, og i og med rikssamlingen lå grunnen til det kgl. suverenitetskrav over finnskatten. Sagaene inneholder en rekke eks. på kongenes interesse for F., for finnferden og for pelshandelen med bjarmene. Kong Harald Gråfell og kongssønnen Håkon Toresfostre dro selv på Bjarmlandsferd, og Olav Haraldsson gikk i felag med brødrene Karle og Gunnstein og skulle ha halvparten av det gods de samlet i Bjarmland. Men det ser ut til at håloygaristokratiet ikke uten videre ville oppgi sine gamle økonomiske interesser i F. og Bjarmland til fordel for kongemakten. Harald Hårfagres ombudsmann møter sterk motstand fra høvdingen Torolv Kveldulfsson i Vefsn da han skal hente finnskatten; og den Bjarmlandsekspedisjon Olav Haraldsson utrustet, ble fulgt av den mannsterke Tore Hund til Bjarkøy, som på tilbakeveien plyndret kongsmennene. Først da rikskongedømmet hadde vunnet sin endelige seier med Harald Hårdråde, kunne kongemakten noenlunde ubestridt hevde sin enerett til

finnskatten og enhver handel med finnvarer. Men enda så sent som i begynnelsen av 1100-årene hører vi om en vidløftig prosess om finnferden mellom Sigurd Jorsalfar og hans lendmann Sigurd Ranesson i Hålogaland. Fra samme tid stammer den eldste bevarte lovregulering- av skinnhande-

284

len. Et tillegg til Ft.sboken (ca. 1115) fastslår kongens enerett til kjøp av klovare (pelsverk) nord for Vennesund i Sør-Helgeland (Ftl. XVI 2). For resten av 1100-tallet er kildene tause om forholdene i F.; men i neste hundreår begynte finnenes nærmeste naboer i øst, karelene, å røre på seg. Karelene var kommet i avhengighetsforhold til det mektige Novgorod og forsynte skinnmarkedet der. Russ. kjøpmenn fra Novgorod møtte opp på markedene ved Dvina og kjøpte opp de pelsvarer nordmennene tidligere hadde vært ute etter. Det ebbet derfor ut med no. Bjarmlandsferder, den siste skal ha funnet sted i 1222. Utover på 1200-tallet nøyer ikke karelene seg med å overfalle no. handelsskip el. bestride nordmennenes rett til å beskatte finnene på Kolahalvøya, de drar gjentagne ganger på plyndringstokter gjennom F. og langt ned i Hålogaland. Omkr. 1300 opptrådte karelene i den grad som F.s herrer at den no. konge i flere år ikke fikk noen finnskatt.

Fra samme tid som karelene begynte å vise en aggressiv interesse for no. land, foregikk det imidlertid en viktig forandring i F., særlig i kystdistriktene. Fastboende sjøfinner nevnes flere steder, men av langt større betydning ble en stadig tiltagende no. bosetning helt opp til Varanger. At den no. kolonisasjonen nå skyter fart, henger utvilsomt sammen med de muligheter som åpnet seg for fiske (s.d.) som næringsvei, etter at hanseatene hadde åpnet det nordeur. marked for no. tørrfisk (jfr. *Fiskhandel, Norge*). Vi står overfor en viktig omlegging både av F.s næringsliv og landsdelens tilknytning til No. Fra å være et skattland befolket av nomader som først ble utnyttet av nordno. høvdinge, senere av den no. kongemakt, fikk F. gjennom den no. bosetningen et mer variert næringsgrunnlag nettopp på et tidspunkt da finnferdene begynte å gi mindre inntekter på grunn av karelenes ekspansjon. De no. bureiserne ble også en viktig støtte for kongemaktens bestrebelser etter å bevare F. som no. land. Omkr. 1300 var det faktisk fare for at kareler og russer kunne trekke F. definitivt

under Novgorods herredømme. Helt siden Håkon Håkonssons dager gikk imidlertid den no. kongemakt inn for å knytte landsdelen fastere til riket og gjøre F. til en integrerende del av No.; noe som måtte stå som en helt naturlig oppgave etterhvert som de no. bosettere fant veien lenger og lenger mot nordøst. Statsmaktens interesse for de nordi, landsdeler avspeiler seg særlig i kirkebygg og lovgivning. I en retterbot av 1313 søkte Håkon V å beskytte finnene mot urette søksmål og lovte lettelser

285

for finner som lot seg døpe. Håkon Håkonsson reiste en kirke på Troms, den første nord for Malangen. Senere ble det bygd kirke på Karlsøy, og i 1307 reiste erkebiskop Jørund personlig nordover for å innvie en kirke på Vardøy. Fra omtrent samme tid stammer også det eldste anlegg på Vardøyhus festning, hvor det ble lagt en garnison til vern mot karelene. Unionen med Sv. førte til skjerpede fiendtligheter mellom No. og russer/kareler, fordi Sv. stadig lå i krig med Novgorod og trakk No. med seg. Men uvennskap og konkurranse mellom de to lands skattekrevere kom for en stor del av at grenseforholdene i nord var så usikre. Landegrensene og skattegrensene falt ikke alltid sammen, og begge parter påberopte seg gammel hevd. Ved freden i Novgorod 1326 ble det undertegnet en traktat som i alle fall til en viss grad skapte klarhet i nordmennenes og karelenes rettigheter i F. Forhandlerne gikk forsiktig utenom spørsmålet om landegrensen. Utsendinger fra begge riker skulle senere fastslå grenseskillene ”men delingen selv overlater vi Gud og Norges konge. Han dele som han vil etter sin samvittighet” (NGL III s. 151-52). Formuleringen kan ikke bety annet enn at Novgorod stilltiende anerkjente F. som no. land, og overlot til nordmenn å avgjøre hvor grensen gikk i alle enkeltheter. På den annen side ble både F. og Kolahalvøya gjort til felles skattedistrikt for nordmenn og russer (kareler). Russerne fikk, iflg. O. A. Johnsens tolkning av traktaten, rett til å beskatte finnene helt ned i nåværende Troms fylke til en grenselinje Lyngstuvén-Skibottenelven, mens de no. skattekrevere kunne runde Kolahalvøyas østligste nes, Ponoï, og ta skatt langs Hvitehavets nordkyst inn til elven Vieljoki-Umba. Innen disse grenser hadde begge land skatterett over de samme finner, men det ble uttrykkelig slått fast at langs sydkysten av Kolahalvøya hadde den no. konge rett til skatt også av halvfinner el.

halvkareler med fi. mor. Skatten var 5 gråskinn av hver finnbu ”eller etter gammel sedvane om de så vil”. Grenseavtalen av 1326 brakte imidlertid ingen ro i F.spørsmålet. Mellom 1349 og 1445 kjennes minst fem større karelskruss. plyndringstog mot F. og Hålogal. og to no. gjengjeldelsestokter. Fiendtlighetene fortsatte, men i mindre målestokk, også etter at Novgorod i 1478 var lagt under storfyrsten i Moskva. Men de no. bosetterne i F. Lot seg ikke fordrive. Med støtte fra Vardøyhus festning forsvarte og bevarte de landsdelen både for seg selv og for No. Den fastboende

286

befolkning i F. vokste jevnt og sikkert, mange nye kirker ble reist i senmiddelalderen og geistlige og verdslige øvrighetspersoner ble innsatt. Erkebispnen hadde sine setesveiner der nord; kongens representanter var lensherren på Vardøyhus med underordnede fogder (s.d.). Administrativt lå F. fra første halvdel av 1300-tallet under Bergen fehirdsle, senere som oftest under lensherren på Bergenhus; men i årtiene før reformasjonen hadde først erkebiskop Erik Valkendorf, senere en kort tid Olav Engelbrektsson F. i len. Lensherrene residerte enten i Bergen el. Trondheim og overlot forvaltning og skatteinndrivning til fogden på Vardøyhus. Fogden var bare ansvarlig overfor lensherren; statens interesse ble derfor både tilfeldig og lite betryggende ivaretatt, særlig fordi F. var et avgiftslen som lensherre og fogder utnyttet til egen fordel. Den no. konge maktet imidlertid å opprettholde sin beskattningsrett både i F. og på Kolahalvøya helt ned til reformasjonen. Men det var samtidig et tegn på svekkelse av no. statsmakt at russerne i 1300- og 1400-årene uhindret kunne utvide sitt skatteområde mot syd like til Malangen. Med unionskongenes støtte trengte i 1400-årene også en tredje gruppe skattekrevere - birkarlene (s.d.) fra Nord-Sv. - helt frem til norskekysten og skattla både fastboende sjøfinner og flyttfinner like fra Varanger til den nordl. del av Nordl. fylke.

På denne tid var imidlertid ikke finnskatten og finnhandelen lenger det største økonomiske aktivum for F.; og for kongemakten var inntektene derfra forlengst blitt av underordnet betydning. Handel med finnvarer fortsatte selvsagt, men fisk var uten sammenligning F.s viktigste handelsvare i senmiddelalderen. Den no. bosetningen

førte også til at F. i langt større grad enn tidligere måtte ha tilførsel av korn, mel, salt, fiskeredskap, klede og andre nødvendighetsvarer. Men selvom myndighetene ikke lenger kunne opprettholde det gamle forbud mot privatfolks handel i F., var det ikke hvem som helst som fikk slippe til. Utlendinger hadde siden før 1300 ikke tillatelse til å seile på Nord-No. og skattlandene. Regjeringen søkte å legge den nødvendige F.handel under Bergen. En retterbot av 1384 (NGL III s. 222), som sies å gå tilbake til Magnus Erikssons tid, forordner at finnmarkingene skal reise med sine varer til Vågan i Lofoten, hvor bergenske kjøpmenn skal møte opp og handle med dem. Men bergenserne nøydde seg ikke med det; de utvidet i senmiddelalderen sin virksomhet helt til Varanger. I 1518 hadde hele

287

34 finnmarksfarere hjemme i Bergen (NRJ I I s. 118-19) (jfr. *Bergenshandel*). Fra 1455 hadde også Trondheims borgere rett til å drive handel overalt i riket og begynte etter hvert å oppta konkurransen med bergenserne både i Helgel. og F. Finnmarkingene selv sluttet seg til nordfarerflåten, fiskeflåten som hvert år etter skreifisket seilte til Bergen, hvor hanseatene overtok lasten.

Ved siden av borgerne tok både lensherrer og fogder ivrig del i F.handelen. Særlig var Vincens Lunge, som hadde lenet på livstid av kong Fredrik I, ivrig etter å utnytte F.s resurser. Han var engasjert både i F.fisket og i den eldgamle finnhandelen og i en ny oppblomstrende Hvitehavs-handel (DN VIII nr. 542). En tredje storinteressent i F.handelen var kirken. Særlig erkestolen fikk hvert år i tiende og avgifter store kvanta fiskevarer som ble ført sydover og solgt i Bergen. Men omsetningen av tiendevarer førte naturlig med seg annen handelsvirksomhet. Opplysende er et brev fra Vincens Lunge i 1533, hvori han tillater erkebiskop Olav Engelbrektsson ”at lade handle og vandle og forskjære på tusen våger rotskjær i mitt len Finnmarken, særdeles østenhavs hos russer og kareler” (DN XIV nr. 721). Erkestolens handelsinteresser ble ivaretatt av setesveinene, erkebispens fogder. I senmiddelalderen satt de spredt rundt i kystdistriktene nordpå, fortrinsvis i fiskeværene, og var særlig tallrike i Troms og F. Foruten å passe erkebispens forretninger, drev de oppkjøp og handel med edderdun og fiskevarer for egen

regning. De fleste av dem gjorde det godt og ble sittende som småkonger blant den fattige fiskerbefolkningen. Handelsmann var tillike hver prest som ikke selv kunne fortære all tiendefisken. Sammenlagt rådet presteskapet, erkestolen og setesveinene for en langt større del av F.-handelen enn borgerskapet i Bergen og Trondheim helt opp til reformasjonen.

Litt; A. W. Brøgger: Nord Norges bosetningshistorie (1932; bl.a. om Ottar); Det norske folks liv og historie I, s. 229, 250 ff; Håløygminne 1921, 1924, 1931 (bidrag til diskusjonen om nordmennenes kolonisasjon i Troms og Finnmark ved H. Koht, J. Qvigstad og J. Solvang); L. Hamre: Erik Valkendorf (1943), s. 41 f., 91; O. A. Johnsen: Finmarkens politiske historie aktmæssig fremstillet (Kra. 1923, med utførlige kilde- og litt.-henvisn. og flere kort); H. Koht: Gråfelden (NHT XXIX).

Grethe Authén Blom.